

Tijdschrift voor Gregoriaans

Tijdschrift voor Gregoriaans
Verschijnt 4 keer per jaar
Jaargang 11, september 1986

Contactorgaan van de "Amici Cantus Gregoriani".
Redactie: Zr. Marie-Louise Egbers, Jos Leenen, Wim Mahieu,
Ton Tromp

Redactie : Tasmanstraat 427, 1013 RA Amsterdam

Sekr. en adm.: Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot

Abonnement fl. 25,-- per jaar over te maken op rek.no.
42.06.65.323 van de AMRO-Bank te Geldrop.
Giro van de bank 10.65.135 t.n.v. H. Berkers.

Druk: Drukkerij van Stiphout bv - Helmond

De "Amici Cantus Gregoriani" is een kring van mensen die zich verbonden weet met het Gregoriaans en door een jaarlijks terugkerende financiële bijdrage de verschijning van dit tijdschrift alsmede andere op het Gregoriaans gerichte activiteiten mogelijk maakt.
Inlichtingen op het redactie-adres.

Losse nummers (ook van oude jaargangen): fl. 7,50 per stuk.

Bij de voorplaat:

De Introitus Requiem.

Le Codex VI:34 de la Bibliothèque capitulaire de Bénévent (XIe - XIIe siècle)

Graduel de Bénévent

Paléographie Musicale XV:265^v

Sinds de uitvinding van het schrift geldt de onverbiddelijke wet: wat geschreven staat, staat geschreven. Dat houdt óók in dat wat verkeerd geschreven staat, verkeerd geschreven blijft. Daarom bieden wij hierbij Ger Koppenens onze verontschuldigingen aan. Sommige mensen spreken in zo'n geval van een zetduivel, maar het is meer realistisch te erkennen dat mensen fouten kunnen maken. Helaas!

Zoals uit de voorkant al blijkt, zal in deze aflevering de Gregoriaanse Requiemmis centraal staan. Fred Schneyderberg doet een poging tot een melodische reconstructie van de middeleeuwse requiemmis in een grondig artikel. Deze reconstructie was op 31 augustus j.l. te beluisteren in het kader van het Festival Oude Muziek Utrecht. Elders in dit blad is te lezen hoe men in het bezit van deze reconstructie kan komen.

Zuster Marie-Louise Egbers benadert de koorpraktische aspecten van de Introitus Requiem.

De rubriek liturgie is gewijd aan de gezongen teksten in de Requiemmis van ná Vaticanum II.

Vervolgens zet de heer Tromp in het kort uiteen hoe het koor van de Beverwijkse Apostelkerk al bijna vijftientig jaar week-in-week-uit werkt aan de gezangen van de zondagse hoogmis.

Tenslotte bespreekt Jan Boogaarts de meest recente Belgische plaat met Gregoriaanse gezangen.

De aandacht voor de Requiemmis is niet zonder reden: het feest van Allerzielen valt dit jaar op een zondag en krijgt daardoor nog meer aandacht dan anders. Juist daarom is het goed deze zo vaak gezongen gezangen eens nader te belichten.

KOORPRAKTIJK

Een introitus heeft liturgisch de functie de gelovige in te leiden in de gedachtengang van de te vieren dag, gebeurtenis of het te vieren feest.

Zo ook heeft de introitus Requiem de functie, de gelovige te doordringen van de typisch Christelijke traditie in haar denken over dood en verrijzenis. Deze traditie wordt in de rubriek liturgie nader uitgewerkt.

De introitus Requiem ademt één en al rust, Godsvertrouwen en diepe vrede: "Eeuwige rust geef hun, Heer: en het eeuwige licht verlichte hen."

Het karakter van deze liturgische gedachte wordt bevestigd door de introitus als muzikale compositie. De componist heeft de indringende bede niet opgevat als een wanhoopskreet of een uitdrukking van vertwijfeling. Er zijn voldoende voorbeelden in het graduale te vinden, waar smekende of juichende teksten met veel meer dramatische uitdruktingskracht getoonzet zijn.

Deze antifoon bestaat uit twee eenvoudige zinnen met een maximale omvang van een kwint. Daarbij wordt de hoogste toon van de melodie zo geleidelijk bereikt via de dominant van de VIe modus, dat er nauwelijks sprake is van melodische spanning. Een typisch plagale melodie dus, waarbij tonica en dominant dicht bij elkaar liggen (fa - la) en daardoor veel meer om een meditatieve dan een spanningsvolle benadering vragen.

De kunst van de uitvoeringspraktijk is binnen het Gregoriaans veel meer de compositie zelf te laten spreken - hier dus in al zijn eenvoud - dan zelf "muzikale" elementen toevoegen. In dit geval b.v. uitdrukking van droefheid.

De opbouw van de eerste zin is volmaakt. De intonatie heeft voldoende aan twee tonen, waaruit dan wel onmiddellijk de naar boven strevende salicus met de la (of mi) opbloeit, om van daaruit de melodie - weer vanuit diezelfde salicus boven "dona" - te voltooien in haar hoogtepunt "eis" en haar afronding "Domine".

Het antwoord van de tweede zin is al even volmaakt: de omkering van de intonatie (la - sol - fa of mi - re - do) waarbij dan heel soepel de cadens van de eerste zin wordt hernomen vanaf "luceat".

De introitusgezangen "Justi epulentur" en "Respice" hebben exact dezelfde intonatie, ook binnen de VIe modus. Het is zeer leerzaam te zien hoe deze gezangen zich vanuit datzelfde gegeven ontwikkelen.

Om inzicht te krijgen in de opbouw van ons repertoire is een vergelijkende studie van de gezangen in het graduale één van de voor ieder voorhanden methodes. Naar aanleiding van dit artikel zouden alle introitus-gezangen van de VIe modus eens vergeleken kunnen worden op verwantschappen en verschillen. In de index vindt u bij ieder gezang de modus vermeld.

Zoals de communio (zie aflevering 1986-2) is ook de introitus een antifonaal gezang, d.w.z. een antifoon die afgewisseld wordt met

psalmverzen. De introitus Requiem laat, zoals die staat afgedrukt in Graduale Romanum van 1974, daarover geen enkele twijfel bestaan. Bekijken we de psalmtonen die voor de introitus en communio staan aangegeven vanaf blz. 822 in bovengenoemd graduale, dan springt de VIe modus er om één eigenaardigheid uit. Zij is nl. de enige in deze rij met een dubbele tenor: in de eerste psalmhelft de la, in de tweede psalmhelft de la en de fa. Dit gegeven is bij de introitus Requiem zeer goed te constateren, omdat de tenor vanwege de lengte van de tekst duidelijk zichtbaar is. Dom P. Ferretti lost in zijn "Esthetique Gregorienne" op blz. 283 de vraag over deze dubbele tenor niet op.

In dit artikel is uitgegaan van de melodie zoals die in de kwadraatnotatie wordt gegeven. Het notenvoorbeeld hierachter is gekozen uit het Graduale Triplex, mede vanwege "de poging tot reconstructie ..." die hierna volgt. De twee bijgevoegde notaties van St.Gallen en Laon wijken nl. op verschillende plaatsen af van genoemde kwadraatnotatie. Onder andere daarover dus meer in het volgende artikel.

Zr. M-L. Egbers

ANTIPHONÆ AD INTROITUM

I

IV Esdr. 2, 34. 35; Ps. 64, 2. 3. 4. 5

VI

R E-qui-em • ae-tér-nam dó-na e-is

Dómi-ne : et lux perpé-tu-a lú-cé-at

e-is. Ps. Te de-cet hymnus, De-us, in Si-on; et ti-bi

reddé-tur vo-tum in Ie-rú-sa-lem. Ant. Réquiem.

Qui au-dis o-ra-ti-ó-nem, ad te omnis ca-ro vé-ni-et

propter in-i-qui-tá-tem. Ant. Réquiem.

L 148
 Q 113

EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE VAN DE MISSA PRO DEFUNCTIS

I. De Missa pro Defunctis in de oudste manuscripten en het nieuwe Graduale

In het Missaal van Pius V, dat na het consilie van Trente in 1570 ingevoerd werd, bleef wat de gezangen betreft, van de tot dan toe in groten getale aanwezige verschillende gezangen voor de dodenmis, nog maar één mis-formulier over, inclusief de in 1974 alweer verdwenen sequentie. Het Graduale Romanum van 1908 bevatte eveneens deze ene "Requiem"-mis. In het Graduale Romanum van 1974, dat na het tweede Vaticaanse consilie werd uitgebracht, wordt in een aantal facetten teruggegrepen op de traditie van de vroege middeleeuwen. De liturgische teksten over wraak en oordeel, die vanaf ongeveer de dertiende eeuw in gebruik kwamen (b.v. de sequentie "Dies Irae"), werden niet meer opgenomen. Andere teksten, die spreken over vertrouwen op de toekomst en over vergeving, werden in een groot aantal gezangen ter keuze aangegeven. Hieronder bevinden zich:

1. De eerder genoemde mis "Requiem", met uitzondering van het "Dies Irae" (sequentie en responsorie-vers). Deze "Requiem"-gezangen behoren niet tot de oudste uit het Gregoriaanse repertoire. De introitus "Requiem" en het graduale "Requiem" komen pas in de tiende eeuw in de manuscripten voor en het offertorium "Domine Iesu Christe" eerst in het begin van de 11e eeuw. De communio "Lux aeterna" komt in onze melodische versie voor het eerst voor in de tweede helft van de 11e eeuw. De tractus "Absolve Domine" tenslotte is een compositie van latere datum.
2. Gezangen die wel in de oudste manuscripten maar daar niet in de rubriek "In agenda mortuorum" of "Pro defunctis" voorkomen, zoals de zes overige introitus-gezangen die op pag. 670 aangegeven staan.
3. Gezangen die niet in de oudste manuscripten voorkomen. De tractus "Absolve" komt, zoals eerder opgemerkt, pas in de late middeleeuwen voor. Het alleluia "Requiem" komt weliswaar in het begin van de 11e eeuw in het manuscript Roma Angelica 123 voor, maar uitsluitend als tekst; de in het Graduale Romanum gedrukte melodie is dus niet daaruit genomen.
4. Gezangen die ook in de oudste manuscripten in de genoemde rubriek voorkomen. Naast de onder punt 1 hierboven vermelde gezangen zijn dit onder andere het graduale "Si ambulem", de tractus "De profundis" en "Sicut cervus" en de offertoria "Domine convertere", "Illumina" en "Miserere mihi". Ter illustratie: het oudste bewaard gebleven polyfone "Requiem" is dat van Ockeghem (15e eeuw, dus vóór het missaal van Pius V), en bevat het graduale "Si ambulem" en tractus "Sicut cervus", alsmede de introitus "Requiem" en offertorium "Domine Iesu Christe". De mis bevat geen communio.

II. De problemen bij de reconstructie van de Missa pro Defunctis

De vele manuscripten uit verschillende plaatsen en uit verschillende tijden bieden een veelheid aan keuzemogelijkheden. Sommige zijn hierin beperkt, zoals het handschrift Laon 239 dat slechts één formulier geeft waarin zelfs het offertorium ontbreekt, andere geven meerdere formulieren. Tot deze laatste behoren Mont-Renaud (3x), St. Yrieix (3x), Chartres 47 (4x) en Albi (zelfs 6x). Ook komt het voor dat binnen één formulier een keuze wordt geboden uit verschillende mogelijkheden voor hetzelfde type gezang, zoals in St. Gallen 339 en 376 (beide dezelfde 4 offertoria) en in Benevento 34 (4 communio's). Als voorbeeld het offertorium "Domine convertere": dit gezang komt onder andere als eerste offertorium voor in het enige formulier van St. Gallen 339 en 376; als tweede offertorium in Benevento 34; in het eerste formulier van Chartres 47 en van Mont-Renaud; in het derde formulier van Albi, en als tweede mogelijkheid binnen het derde formulier van St. Yrieix.

Het maken van een reconstructie is bij het beperkte aantal van elf manuscripten waarin de doden-rubriek voorkomt, al een schier onmogelijke opgave. De onderzochte manuscripten zijn weliswaar de oudste en voor melodische reconstructies de betrouwbaarste, voor de keuze van de gezangen zullen criteria aangelegd moeten worden om bijvoorbeeld te kiezen uit 9 verschillende graduales en 12 verschillende graduale-versen! Andere problemen zijn:

- sommige gelijke teksten hebben verschillende melodieën, bijvoorbeeld de communio "Ego sum resurrectio" met minstens 3; de versen van het offertorium "Domine Iesu Christe" hebben in elk manuscript een andere sterk afwijkende melodie (en ook tekst);
- dezelfde melodie kan verschillende teksten hebben in enkele manuscripten, met name het vers van het Graduale;
- dezelfde tekst kan zowel in enkelvoud als in de meervoudsvorm voorkomen met de daarbij behorende melodische aanpassingen, bijvoorbeeld "anima éius" of "animae eórum";
- vele manuscripten geven uitsluitend de tekst of zelfs alleen maar de beginwoorden: Mont-Renaud noteert geen enkele neum; St. Gallen 376 heeft alléén het begin van de introitus met neumen, overigens alleen tekst; St. Gallen 339 geeft zelfs geen tekst van de offertorium-versen.

Voor de keuze van de teksten heb ik de volgende criteria aangelegd:

1. Ouderdom van het manuscript: Laon, Chartres en Mont-Renaud. De rubriek ontbreekt in Benevento 33.
2. De voor de ritmische interpretatie onmisbare St. Gallen-familie: G339, G376 en G381. De rubriek ontbreekt in G359, Einsiedeln 121 en Bamberg lit. 6.
3. De belangrijkste melodische getuigenissen: Benevento 34, Albi en St. Yrieix. De rubriek ontbreekt in Klosterneuburg en Montpelier.
4. De zich voordoende gelegenheid om bepaalde gezangen die in enkele manuscripten niet in de doden-rubriek voorkomen, te gebruiken als aanvulling op de gezangen in andere manuscripten waarin deze wel in de rubriek maar dan zonder neumen of melodieën genoteerd staan. Zodoende kunnen de antifonales St. Gallen 390/391 (Hartker), Karlsruhe Aug. Perg. 60 en Paris B.N. lat. 17296 (St.

Denis) van dienst zijn voor de aldaar als antifoon opgenomen tekst van de communio "Ego sum". Voor het offertorium "Domine convertere" konden op dezelfde wijze 14 handschriften geconsulteerd worden.

III De gezangen

1. Introitus "Requiem"

De meeste manuscripten hebben de tekst in de meervoudsvorm: "dona eis" en "luceat eis". Laon vermeldt het enkelvoud: "Dona ei" en "luceat ei". Albi geeft "dona eis", maar "luceat ei". Chartres schreef aanvankelijk waarschijnlijk "dona ei", omdat de "s" in het manuscript blijkbaar later is toegevoegd.

Waar het Graduale Romanum op "dona eis" en op "luceat eis" dezelfde melodie heeft, hebben sommige manuscripten verschillende melodische versies. G339 heeft in de eerste zin dezelfde versie als de Vaticana, maar in de tweede zin een afwijkende, die weer gelijk is aan die in de eerste zin van Chartres. De tweede zin van Chartres heeft wéér een andere versie, die op haar beurt weer gelijk is aan de lezing in beide zinnen van Laon. Laon heeft het grootste aantal tonen op deze lettergrepen "e-is" en "luce-at"; in dit aantal kunnen alle andere kortere versies tergegronden worden, waarbij de weggevallen tonen veelal overeenkomen met de niet-gearticuleerde tonen van Laon!

In het Graduale van 1908 waren de versen 2 en 3 van psalm 64 toegevoegd aan de introitus als één lang psalmvers. In de manuscripten die dezelfde vers-tekst hebben, waren dit oorspronkelijk twee afzonderlijke versen: V1. Te decet hymnus.. en V2. Exaudi orationem.. Het versicularium G381 biedt tweemaal 2 versen: de zojuist genoemde komen hier achter de versen 2 en 5 van psalm 56 (Miserere mei Deus). Andere St.Gallen manuscripten geven ook deze psalm 56. Andere versen voor dezelfde introitus komen voor bij Laon (Anima eius: Ps 24, 13), Chartres (Convertere: Ps 114, 7) en Benevento (De Profundis: ps 129, 1).

2. Graduale "Requiem"

Laon, die dezelfde tekst als die van de introitus gebruikt, inclusief het vers, krijgt hier wat de enkelvoudsvorm betreft gezelschap van Chartres; bovendien gebruiken beide in het vers de indicativus "zijn ziel zal verblijven" en "zijn geslacht zal erven":

R. Requiem aeternam dona ei, Domine, et lux perpetua luceat ei.
V. Anima eius in bonis demorabitur et semen eius hereditabit terram.

Het gedeelte van het handschrift Chartres 47 dat op de foto's niet door brand beschadigd is (in de tweede wereldoorlog is ook dit verloren gegaan) zijn niet de woorden "eius" en "et semen eius" terug te vinden, doch wel "anima". De door Rupert Fischer gemaakte "Rekonstruktion der durch die Beschädigung des Codex Chartres 47 entfallenen Textzeilen" (Essen 1986) geeft voor deze ontbrekende stukken abusievelijk de meervoudsvorm. Als bron wordt Benevento 34 gegeven, maar dit manuscript is, zoals hierna zal blijken, juist in

deze passage erg inconsequent in het taalgebruik. Een betere bron is Laon. Dezelfde tekst voor het vers wordt in de meervoudsvorm gebezigd door o.a. Sarum (London BM add 12194), Albi en Benevento 34. Sarum en Benevento gebruiken ook de tekst "Requiem" voor het responsum: Sarum eveneens in het meervoud, Benevento echter in het enkelvoud! Albi heeft het vers "Animas eurom" in een ander graduale, namelijk "Convertere", het graduale van het derde misformulier. In het eerste en vierde formulier komt het graduale "Requiem" voor met het bekende vers "In memoria". Sarum en Albi gebruiken beide naast de meervoudsvorm ook de coniunctivus "dat hun zielen verblijven" en "hun geslacht moge erven":

V. Animae eorum in bonis demorentur et semen eorum heréditet terram.

Benevento 34 is ook hier inconsequent:

R. Requiem aeternam dona ei, Domine, et lux perpetua luceat ei.
V. Animae eorum in bonis demorentur et semen eorum hereditábit terram.

Andere versen voor dit graduale komen voor bij G339 (Convertere; de lange neumen zijn niet uitgeschreven), G376 (Convertere; alleen tekst), Albi en St.Yrieix (In memoria; beide zoals de tekst van Graduale Romanum) en Mont-Renaud (Quipa eripuit; alleen incipit).

Melodisch gezien geven alle manuscripten verschillen in het plaatsen van de tekst onder de type-melodie "dona ei(s) Domine". Bij 7 manuscripten zijn er niet twee aan elkaar gelijk! De verschillende woordaccenten op "hereditábit" (Laon en Chartres) of "heréditet" (Sarem en Albi) noodzaken ook verschillende melodische aanpassingen. De genoemde vier handschriften doen dit geheel volgens de regels; alleen Benevento wijkt hier ook in melodisch opzicht van de andere af!

Wanneer men de fa-sleutel op de 3e lijn denkt zoals in Benevento 34, dan ontstaat een constante verlaagde si op de eerste lijn. Het manuscript St.Yrieix heeft hier blijkbaar alle discussie uit de weg willen gaan en schrijft voor deze hoogte nòch si nòch sa, maar constant la!

3. Offertorium "Domine convertere"

Zeven van de elf manuscripten die de doden-rubriek bevatten, hebben dit offertorium; de oudste geven dit offertorium ook als eerste van de geboden mogelijkheden. Het is een zeer oud gezang, zodat het ook in andere handschriften buiten de rubriek te vinden is. Deze ouderdom is eveneens te zien aan het toonmateriaal, op het eerste gezicht louter pentatonisch:

do - re - fa - sol - la (tritus, zoals GR pag. 283)

hetwelk, op het gehoor afgaande, evengoed gezongen kan worden op

re - mi - sol - la - si (tetrardus).

De toon tussen re en fa (in tetrardus mi en sol) komt in het res-

ponsum van het gezang niet voor. Hoewel: op "animam" schrijven Laon, Benevento 33 en 34, Chartres en waarschijnlijk ook Bamberg: fa-mi-la-sol, waar de overige manuscripten vermelden fa-fa-la-sol (uitgezonderd Einsiedeln dat een eigen lezing heeft). In de tetrardus kan dit laatste als sol-sol-si-la gezongen worden. Probleematischer wordt dit voor de tritus-tonen fa-mi-la-sol, want dat geeft in de tetrardus de tonen sol-#fa-si-la. Stel dat dit gezang in sol(tetrardus) gedacht werd, dan is de versie sol-sol-si-la zelfs voor de theoretici aanvaardbaar! De schrijvers van onze manuscripten, die het gregoriaans dat toen al enkele eeuwen oud was, op perkament wilden vastleggen, waren duidelijk theoretici! Dit offertorium "twijfelt" namelijk tussen een fa- en een sol-modus; tot halverwege het tweede vers is het voornamelijk een fa-modus (tritus). Hierna gaat de melodie ineens sterk stijgen en komt op het einde weer terug naar de begintoon. Maar dan komen de schrijvers in de knoop: wat zij horen kunnen ze theoretisch niet noteren en moeten zij hun toevlucht nemen tot kunstgrepen:

- Montpellier geeft met een speciaal tekenetje aan dat er iets aan de hand is, schrijft vervolgens de resterende noten een hele toon te hoog en dreigt aan het eind op sol en niet op fa uit te komen; om dit te verhinderen forceert hij op het allerlaatst een te groot interval en landt zodoende veilig op fa. Deze versie staat afgedrukt in het Offertoriale Triplex (nr. 50).
- Klosterneuburg, Albi en Benevento 34 komen aan het eind te hoog uit. Albi schrijft zelfs de herhaling van het offertorium een toon hoger.
- St.Yrieix heeft slechts één noten-lijn die in dit geval zowel fa als sol kan betekenen, en heeft derhalve geen enkel probleem met de notatie: de schrijver kan noteren wat hij hoort! Bovendien was hij op het kritieke ogenblik juist aan het einde van de regel, zodat hij de hoogte van de noten op de nieuwe regel niet meer kon vergelijken met die van de vorige. Ladder op "ossa": sol-la-si-do-re-mi-fa; of fa-sol-la-sa-do-re-~~b~~mi!

4. Offertorium "Domine Iesu Christe"

Zowel wat de tekst als wat de melodie betreft, wijken de verschillende manuscripten van elkaar af. In het responsum minder dan in de versen. De tekst van het responsum luidt:

Domine Iesu Christe, rex gloriae, libera animas (omnium)
fidelium defunctorum de manu inferni

et de profundo laci. -- G339, G376, Albi, Yrieix

lacus. -- Ben34

lacu. -- Leipzig Thomaskirche, Sarum

Libera eas/eos de ore leonis, ne absorbeat eas tartarus,
ne(c) cadant in obscuris. -- G339, G376, Albi

obscuris locis. -- Yrieix

obsкуро. -- Ben34

obscura. -- Thomaskirche

obscura tenebrarum loca. -- Sarum

Sed signifer sanctus Micha(h)el representet eas in lucem sanctam. Quam (h)olim Abrahae promisisti et semini eius.

Het eerste vers "Hostias" komt in meerdere handschriften voor. St.Gallen 376 heeft hierna nog één vers: "Redemptor". Albi en St. Yrieix hebben de versen zoals afgedrukt in het Offertoriale

Triplex (nr. 110): V2. Animae eorum; V3. Animas fidelium; V4. Requiem. De aantekening "gen. v. St.Yrieix" in het Offertoriale Triplex op pag. 189 is gedeeltelijk juist: dit geldt niet voor het eerste vers. St. Gallen 339 heeft in het geheel geen versen. Beperken we ons tot de tekst van het vers "Hostias":

Hostias et preces tibi, Domine, (Laudis) offerimus.
Tu suscipe pro animabus illis/istis quarum hodie memoriam/
memorias agimus/facimus. Fac eas, Domine, de morte transire
ad vitam.

Bij Albi en St.Yrieix:

Hostias et preces tibi, Domine, offerimus pro animabus
quorum memoriam agimus. Fac eas, Domine, de morte transire
ad vitam.

De herhaling van "Quam (h)olim" wordt bij Albi eerst na het tweede vers geschreven, bij St.Yrieix na het vierde. Albi herhaalt na het vierde vers slechts "et semini eius".

Vergeleken met de tekst van G376 komen Benevento 34 en Thomaskirche het meest daarmee overeen, Albi en St.Yrieix het minst; waarbij aangetekend moet worden dat beide laatste het met elkaar, zoals te verwachten, ook melodisch grotendeels eens zijn. Ook de tekst van de Vaticana staat zeer dicht bij die van St.Gallen. De melodie van het vers "Hostias" is nauwelijks reconstrueerbaar: er zijn teveel zéér uiteenlopende verschillen.

5. De communio "Dona eis Domine"

Van de soorten gezangen biedt de communio de grootste verscheidenheid in de keuze. Zelfs Benevento 34, dat slechts één misformulier geeft, vermeldt nog vier verschillende communio's. Vele communio's komen slechts in één of in enkele van de handschriften voor. De St.Gallen familie G339, G376 en G381 heeft gemeenschappelijk één communio:

Dona eis, Domine, requiem sempiternam, et imple splendore
sanctorum animas eorum, et ossa eorum requiescant in loco suo.

Alleen G339 heeft de melodie in neumen opgetekend. In G381 kan hiervoor de IVE modus bepaald worden. Een groter probleem is het speuren naar de melodie die op de neumen van G339 past! Benevento 34 heeft als eerste communio een IVE modus gezang met de tekst:

Donet eis Dominus requiem sempiternam, ut in splendoribus
animae eorum requiescant in loco Dei.

De melodie wijkt af van de neumen. Bijna dezelfde tekst als die van St.Gallen met een melodie in de IVE modus die overeenkomsten vertoont met die van Benevento 34, komt als introitus (!) voor in Albi. Deze introitus heeft, evenals de gelijknamige communio van G381 eveneens het vers gemeen: "Te decet hymnus". Voor een verantwoorde reconstructie zijn méér manuscripten nodig! Het gezang staat gedeeltelijk in het Graduale Simplex op pag. 402.

6. De communio "Ego sum resurrectio"

Voor deze tekst bestaan tenminste drie melodieën, waarvan er twee voorkomen in Albi (5e mis) en St.Yrieix (2e communio van de 2e mis). Niet genoteerd zijn de melodieën in Chartres, Mont-Renaud en in de 6e mis van Albi. Een gemeenschappelijke protus-melodie komt als communio voor in Laon, Benevento 34 en Thomaskirche. Dezelfde melodie komt echter ook veel als antifoon voor, zoals ook in het Graduale Romanum op pag. 697 en 882, onder andere in de antifonales Hartker (G390/391), St.Denis (Paris B.N. lat 17296) en Karlsruhe (wel in Aug. Perg. 60, niet in St.Georges 6). Versen voor deze communio: "Anima eius" (Thomaskirche; 1e modus), "Dixit Iesus" (Albi; andere melodie), "Et omnis qui credit" (Yrieix; andere melodie; deze tekst vormt in de andere handschriften een onderdeel van de antifoon); "Et omnis qui vivit" (Albi; niet genoteerd).

IV. Overzicht van de gezangen die ook in het Graduale Romanum 1974 e.a. opgenomen zijn

Introitus

- + Requiem (G339, G376, G381, Sarum, Laon, Ch, Albi, YRX, Ben34, M-R)
Dum clamarem (Ch)

Graduale

- + Requiem (G339, G376, Sarum, Laon, Ch, Albi, YRX, Ben34, M-R)
- + Si ambulem (YRX, Thomaskirche)
Miserere mihi (Ch)
Propitius esto (Ch)

Tractus

- + De profundis (Thom, Ben34, Albi, YRX)
- + Sicut cervus (Thom, YRX)
Domine exaudi (Ch als graduale)
Commovisti (Thom)

Offertorium

- + Domine convertere (G339, G376, Ch, Albi, YRX, Ben34, M-R)
- + Domine Iesu Christe (G339, G376, Thom, Sarum, Albi, YRX, Ben34)
- + Illumina (G339, G376)
- + Miserere mihi (G339, G376, Albi, M-R)
Ad te Domine levavi (Albi)
Erue Domine (Albi, YRX, M-R) in Offertoriale Triplex nr. 106
O pie Deus (Albi, YRX) in Offertoriale Triplex nr. 107
Exaudi Deus orationem (Ch)
Populum humilem (Ch)

Communio (antifoon)

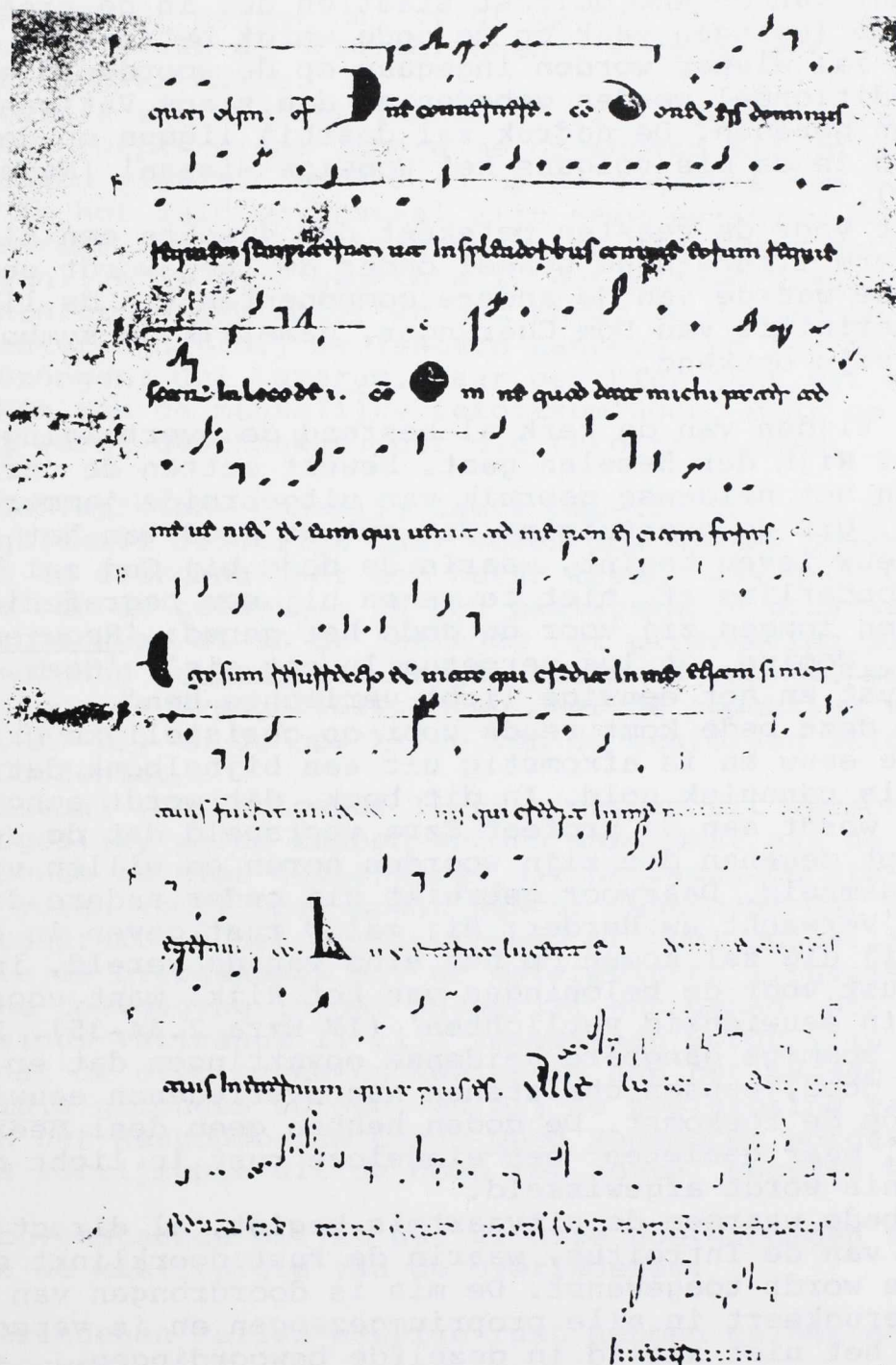
- Dona eis Domine (G339, G376, G381, Albi, Ben34) in Graduale Simplex ged.
- + Ego sum resurrectio (Thom, Laon, Ch, Albi, YRX, Ben34, M-R)
- + Lux aeterna (Sarum, Albi, YRX, Ben34, M-R)

Tu Domine servabis (Ch)

Omne quod dat (Ben34, M-R) in Antiphonale Monasticum pag. 1154

+ in Graduale Romanum in Liturgia Defunctorum v.a. pag. 667

Fred Schneyderberg

De vier communio's: Donet eis Dominus, Omne quod, Ego sum,
Lux aeterna. Codex: zie 'bij de voorplaat'- 266 v

DE LITURGIE VAN DE REQUIEMMIS

De liturgie van de overledenen heeft als hoogtepunt de uitvaartmis. De aanleiding van een Requiemmis, het overlijden van een dierbare gelovige, heeft tot gevolg dat de overledene dikwijls in het middelpunt van de woorddienst staat en dat in de preek de exegese van de lezingen vaak op de dode wordt betrokken. In het onderstaande zal dieper worden ingegaan op de woorden die tijdens deze mis traditioneel werden gebeden en die sinds Vaticanum II kunnen worden gebeden. De nadruk zal daarbij liggen op de proprium-teksten in de mis volgens het Romeins Missaal (Nederlandse uitgave 1980).

Deze aandacht voor de teksten betekent dat slechts een klein deel van het grotere liturgische geheel onder de loep wordt genomen. Hiermee wil de waarde van de andere componenten van de liturgie volgens de definitie van Dom Guéranger, namelijk de symbolen en de daden, niet zijn ontkend.

In de oudste tijden van de kerk al bestond de overtuiging dat de dode naar het Rijk der Hemelen gaat. Bewust zetten de christenen zich af tegen het heidense gebruik van uitgebreide jammerklachten voor de dode. Uit de overtuiging dat met de dood van het aardse leven een nieuw leven begint, waarin de dode bij God zal leven, spraken zij onderling af, niet te wenen bij een begrafenis. Samen met de psalmen zongen zij voor de dode het gebed: 'Requiem aeternam dona eis, Domine, et lux perpetua luceat eis': 'Heer, geef hun de eeuwige rust en het eeuwige licht verlichte hen'.

De tekst van deze bede komt reeds voor op christelijke grafstenen uit de vijfde eeuw en is afkomstig uit een bijbelboek dat tot de zesde eeuw als canoniek gold. In dit boek, dat wordt aangeduid als IV Ezra, wordt aan de profeet Ezra voorspeld dat de Heer nabij is. Ezra roept degenen die zijn woorden horen en willen verstaan, op tot waakzaamheid. Daarvoor gebruikt hij onder andere de volgende passage: 'Verwacht uw Herder; Hij zal U rust geven in eeuwigheid, want Hij die zal komen op het eind van de wereld, is nabij. Weest toegerust voor de beloningen van het Rijk, want voortdurend licht zal U in eeuwigheid verlichten' (IV Ezra 2.34-35). In tegenstelling tot sommige gangbare heidense opvattingen dat er duisternis is na de dood, wensen christenen hun overledenen eeuwig licht toe en hoop op de toekomst. De doden hebben geen deel meer aan het aardse leven, maar genieten een eindeloze rust in licht dat niet door duisternis wordt afgewisseld.

Het is deze bede waarmee de uitvaartmis begint, al direct met het eerste woord van de Introitus, waarin de rust doorklinkt die aan de overledene wordt toegewenst. De mis is doordrongen van deze gedachte die terugkeert in alle propriumgezangen en in verscheidene gebeden, zij het niet altijd in dezelfde bewoordingen.

Een tweede hoofdgedachte van de uitvaartmis is die aan het Laatste Oordeel, waarbij God zal beslissen over de toekomst van de ziel op grond van de werken op aarde. De gebeden van Tractus en Offertorium hebben hierop betrekking. In de Tractus (volgens het Missaal met de tekst De Profundis) worden de woorden gezongen van psalm

129: 'Uit de diepten roep ik tot U ...'. In de verzen 3 en 4 van dit gebed klinkt het vertrouwen door op de vergeving van de fouten die in het aardse leven zijn gemaakt. Het Offertorium werkt deze gedachte verder uit: het is een gebed tot Christus, de Koning der heerlijkheid, om de zielen der overledenen te vrijwaren voor hel-se straffen. In contrast hiermee wordt met het woord sed (maar), dat hier terecht van een grote notengroep is voorzien, de eerste hoofdgedachte van de uitvaartmis ingeleid: de gedachte aan het eeuwige licht.

Het gebed over de gaven, dat volgt op het Offertorium, neemt het eerste gedeelte van de Offertoriumzang weer op met de vraag om genade voor de overledene.

In de liturgie van vóór Vaticanum II zijn nog de sequentia Dies irae en het responsorium Libera me opgenomen bij de uitvaartmis; deze gezangen gaan uitgebreid in op de gedachte aan het Laatste Oordeel. In het huidige Missaal zijn deze gezangen echter niet meer afgedrukt, en daarom blijven ze in dit kader buiten beschouwing. Eigenlijk is deze gedachte in het nieuwe Missaal min of meer op de achtergrond geplaatst en nog terug te vinden in het vers van een Responsorie dat bij de laatste aanbeveling ten afscheid kan worden gezongen: Qui Lazarum. Maar ook hier gaat het niet om het benadrukken van de menselijke tekortkomingen, maar om de wens dat vergeving wordt geschonken voor die tekortkomingen.

Het Tweede Vaticaans Concilie heeft bepaald dat het paaskarakter in de Requiemmis duidelijk naar voren zou moeten komen. De dood is immers de overgang naar een beter leven, waardoor de definitieve opname van de gelovigen in het paasmysterie plaatsvindt. Deze paasgedachte kwam al in de lezingen tot uitdrukking die in het Missaal volgens de Ordo van Trente waren opgenomen. Dit geldt dan met name voor de Evangelielezingen over de opwekking van Lazarus (Joh. 11, 21-27) en de opwekking van de gestorven gelovigen op de Dag des Oordeels.

In het Missaal van Vaticanum II is keuze uit verschillende lezingen mogelijk, welke kunnen worden aangepast aan de omstandigheden. Zodoende is niet gewaarborgd dat de Paasgedachte in de lezingen naar voren komt. Daar staat echter tegenover dat deze gedachte wordt uitgedrukt in het openingsgebed en heel duidelijk in de Prefatie, die is overgenomen uit de Mozarabische liturgie, en in de toegestane toevoeging in het Eucharistisch gebed. Ook in de gezangen die sinds Vaticanum II zijn toegestaan wordt vreugde uitgedrukt omdat de overledene nu deelheeft aan het paasgeheim: er mag een Alleluia gezongen worden, en bij de bewieroking van het lichaam kan het Responsorium Credo quod Redemptor worden gezongen, waarin de verrijzenis uit de dood met zoveel woorden wordt genoemd.

Uit het bovenstaande blijkt dat er drie hoofdgebeden zijn aan te wijzen in de misliturgie van de overledenen:

1. de overledenen zullen eeuwige rust hebben en het eeuwig licht aanschouwen;
2. de overledenen zullen van hun zonden worden verlost;
3. de overledenen zullen deel hebben aan het paasmysterie.

De Requiemmis kan ook worden gezongen op het feest van Allerzielen, dat dit jaar op zondag 2 november valt. Deze feestdag is in het leven geroepen om de genade te vragen voor alle overleden gelovi-

gen. De atmosfeer waarin de gezangen en gebeden nu staan is een andere dan bij een uitvaart: er wordt niet gebeden voor een individuele overledene, maar voor alle overledenen. De gebedsteksten zijn dan ook aan de feestdag aangepast.

Met uitzondering van de Tractus zijn de propriumgezangen dezelfde als voor de uitvaartmis, omdat het algemene teksten zijn, die op alle overledenen van toepassing zijn: 'Geef hun de eeuwige rust, Heer, en het eeuwig licht verlichte hen'. Dit geldt voor de Introitus, Graduale, Alleluia en Communio, maar ook voor het Offertorium, waar wordt gevraagd om verlossing van de zielen van alle overleden gelovigen van de straffen der hel. Zoals gezegd is alleen de Tractus volgens het Missaal een andere dan het De profundis-gebed van de uitvaartmis. Voor het feest van Allerzielen staat de Tractus Absolve aangegeven, waarin opnieuw wordt gebeden voor alle overleden gelovigen.

Deze gebeden kunnen voor deze twee gelegenheden worden gebruikt, omdat hierin weer de analogie te herkennen is, die zo kenmerkend is voor de liturgie: zoals wij alle overledenen eeuwige rust toewensen, zo doen wij dat voor de overledene die vandaag wordt begraven. De teksten van het openings- en slotgebed verwoorden de gedachte dat de overledenen mogen delen in het paasmysterie; het gebed over de gaven sluit weer aan bij het eerste gedeelte van het Offertorium.

In hoofdlijnen komt de mis van Allerzielen dus vrijwel overeen met die van de uitvaart. Het verschil ligt in het gebed dat in het eerste geval gericht is op een enkele overledene, terwijl het in het tweede geval om alle overledenen gaat. Een ander verschil valt op aan het slot van de mis: bij de mis van Allerzielen ontbreekt de laatste aanbeveling als afscheid van de overledene, een ritueel dat bij dit feest uiteraard niet past. Bij de uitvaartmis is het echter onmogelijk deze ceremonie achterwege te laten.

Wanneer we dan de teksten ervan bekijken, valt op dat deze allemaal zijn toegespitst op de overledene: zowel in de gebeden als in de gezangen gaat het steeds om deze ene gelovige, voor wie wordt gebeden. Zo worden in het responsorium Subvenite de heiligen en engelen aangeropen om de ziel van de overledene te begeleiden. De plechtigheid in de kerk eindigt met het In paradisum, waarin wordt gebeden dat de engelen de overledene naar het hemels paradijs geleiden en de martelaren de overledene naar het hemels Jeruzalem brengen. Het laatste woord dat in de kerk wordt gezongen is hetzelfde als het eerste woord van de Introitus: Requiem, de rust waarvan we wensen dat de overledene die geniet, net als de arme Lazarus.

Het ontbreken van deze ceremonie in de liturgie van Allerzielen kan worden gezien als het ontbreken van wat in de visie van Dom van der Laan de functionele vorm heet. Op die manier wordt ook het karakter van het feest duidelijk: een monumentale vorm binnen de liturgie.

Ton Tromp

Gebruikte literatuur:

Dom Nicolaas Boer, *Confessio et Pulchritudo* 8, pp. 83-99
F. Cabrol et H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne*,

artt. Défunts, Funerailles, Lumière, Mort, en Requies, 1903-1953
A. Cornides and Snow, art. Requiem in: New Catholic Encyclopedia, 1967

A. Hollaardt, art. Requiem aeternam in: Liturgisch Woordenboek, Roermond 1968

Dom H. van der Laan, Het Vormenspel der liturgie, Leiden 1985
Romeins Missaal, Utrecht 1980

K. Vellekoop, Dies ire, dies illa, Bilthoven 1978

Getijdenboek. Frankrijk, midden 15e eeuw.

Lit. handschr. uit de Koninkl. Bibl. - 's Gravenhage, 1983

HET GREGORIAANS EN SOLESMES

Redevoeringen uitgesproken in de Académie du Maine tijdens de ontvangst van Dom Jean Claire door de Heer Graaf Celier. II.

Doch allereerst, wat is het Gregoriaans?

Historisch gezien is de liturgische zang een gelijktijdige schepping van melodien in de diverse lokale Kerken, waarin het vrij spoedig noodzakelijk werd enige orde te scheppen met het oog op de eenheid en kwaliteit ervan. Men bewaart een aantal handschriften, die Ambrosiaans heten omdat zij zich beroepen op de autoriteit van Sint Ambrosius, bisschop van Milaan in de vierde eeuw. Er zijn ook nog een aantal verzamelingen over van het zogenaamde oud-Romeins dat aan de oorsprong ligt van het Gregoriaans.

Sint Gregorius de Grote, die leefde in de zesde eeuw en die als paus een grote organisator werd, heeft zijn naam gegeven aan een sacramentarium, maar het lijkt vrijwel zeker dat niet hij aan de oorsprong staat van de zang die wij Gregoriaans noemen: volgens de huidige stand van onze kennis neigt men er toe in de zogeheten Gregoriaanse zang het resultaat te zien van een compromis dat in het Gallië van de negende eeuw gesloten werd tussen de Frankische clerus van Karel de Grote en de Romeinse beroepsmusici die door hem ontboden waren. Deze Franken blijken op artistiek gebied een levendige scheppingsdrang aan de dag gelegd te hebben. Een ander getuigenis hiervan vindt men terug in de vernieuwing van het Romeinse mozaiek die zij in het leven riepen als reactie tegen het hiërarchisch karakter van de Byzantijnse kunst.

De notatie op vier lijnen die ons vertrouwd is en die de onderlinge intervalsafstand van de noten nauwkeurig aangeeft, is in de elfde eeuw door Guido van Arezzo ingevoerd en werd spoedig algemeen overgenomen. De oude notatie bestond uit een soort stenografie van noten of notengroepen, neumen genaamd, die werd gecompliceerd door diverse aanwijzingen van expressie en ritme. Spoedig verlaten na de uitvinding van de notenbalk, werd deze methode van notatie aan de vergetelheid prijsgegeven, en de neumenhandschriften raakten door hun toenemende onbegrijpelijkheid in onbruik.

Het Gregoriaans, in de negende eeuw de zang van de Kerk geworden, werd in de loop der jaren onderworpen aan slijtage en veranderingen die nu eenmaal alle menselijke dingen aantasten. Maar vanaf de Renaissance kregen deze ontwikkelingen een destructief karakter. De ontdekking van de klassieke oudheid, de zin voor een vergeten volmaaktheid die hersteld zou moeten worden, leidden op alle terreinen tot de veroordeling van alle voortbrengselen van de tussentijd, die het stempel kreeg barbaars te zijn - of gotisch.

Het klassieke Latijn was in de loop der eeuwen omgevormd, met name door de woelingen der volken in de schoot van het Romeinse keizerrijk en vervolgens aan het einde van dat rijk door de invallen der barbaren; daarom was de wijze van uitspreken, formuleren, schrijven en zingen in de vijfde, zesde of zevende eeuw zeer verschillend van hetgeen ten tijde van Vergilius gebruikelijk was. Welnu, tussen de

vijfde en de negende eeuw kwam juist deze liturgische zang tot stand.

De musici van de Renaissance verkortten en vervormden om die redenen de Gregoriaanse melodieën, waar zij geen begrip meer voor opbrachten. En deze misvorming werd in het Frankrijk van de zeventiende en achttiende eeuw nog verergerd door het Jansenisme en Gallicanisme, die de bisschoppen ertoe brachten in hun bisdommen nieuwgemaakte liturgieën in te voeren, wat nieuwe woorden inhield voor nieuwe zang.

Dom Guéranger nam zich voor, door de Orde van Benedictus opnieuw in Frankrijk te vestigen, een bolwerk te vormen tegen het Gallicanisme en van het begin af aan koos hij als doel de terugkeer tot de Romeinse liturgie, waarvan de zang een der voornaamste elementen is: "Het gebed verstevigt het geloof, en de eenheid van gebed getuigt van eenheid in de leer".

Dom Guéranger opende de strijd op het algemene terrein van de liturgie. In 1830; "Considérations sur la liturgie catholique", in 1840 en 1841; "Institutions liturgiques". Het was trouwens een onderwerp dat hij van zijn jeugd af had bestudeerd en dat hij geheel alleen onder handen kon nemen met ternaauwernood behoefte aan medewerkers. Maar vanaf het begin van zijn aktiviteit stippelde Dom Guéranger de weg uit waarlangs men het authentieke Gregoriaans zou moeten hervinden: men moet terugkeren tot de traditionele zang van de Kerk zoals die in ere was vóór de ontsporingen van de Renaissance en zoals die is bewaard in de handschriften van de daaraan voorafgaande eeuwen. "Men heeft het recht te geloven, zei hij in 1840, dat men van een bepaald stuk de Gregoriaanse melodieën in heel haar zuiverheid bezit, indien de handschriften van verschillende veruit elkaar gelegen Kerken overeenkomen wat betreft een bepaalde lezing". Op dat tijdstip dacht Dom Guéranger aan manuscripten met vierlijnige notatie, omdat niemand de anderen wist te ontcijferen.

Zonder dit echter af te wachten, legde hij zijn monniken op voortaan de noten niet meer in de maat te "stampen", zich bij het zingen geheel op de tekst te richten, met een gemakkelijk en natuurlijk accent en ritme, om aldus aan deze zangstukken hun kunstzinnige schoonheid en hun waarde te hergeven. "Le chant est une lecture intelligente, bien accentuée, bien prosodiée, bien phrasée", de zang is een voordracht die intelligent is, goed geaccentueerd, goed geleed en goed gefraseerd.

Men moet zich daarbij de toestand van de liturgische zang in het midden van de negentiende eeuw in herinnering roepen, toen niemand nog de gebruikelijke melodieën of manier van zingen in twijfel trok. Men gebruikte het Romeins-monastieke Graduale van Nivers (2), dat een bepaald aantal diocesane uitgaven had beïnvloed. Maar in die periode van romantiek en terugkeer tot de Middeleeuwen kan men de publicatie in 1851 van een Graduale en Antiphonale door de bisdommen van Reims en Kamerijk als een poging beschouwen tot terugkeer naar het Gregoriaans. Hetzelfde is het geval met het boek van de Belg Lambillotte dat in 1858 verscheen, of de editie van Trier in 1863. Men moet echter de aandacht vestigen op de zwaarwegende invloed van de zogenaamde Medicea-uitgave, in 1614 te Rome gepubliceerd, die er, overigens geheel lichtvaardig, groot op ging een werk voort te zetten dat door Palestrina was neergelegd, en die de oude melodieën op willekeurige wijze verbeterde. Deze Medicea-uitgave diende tot basis voor verschillende edities en vooral voor

het Graduale en Antiphonale die in 1871 door de uitgeverij Pustet te Regensburg werden uitgegeven. Deze uitgave verkreeg van de Heilige Stoel een privilege van dertig jaar en die aanbeveling verschafte haar een feitelijk monopolie.

Aanvankelijk koos Dom Guéranger voor zijn monniken de editie van Dijon, die hem nog de minst slechte toescheen. Maar al gauw kwam hij tot de overtuiging, dat hij speciaal voor de monniken een uitgave moest verzorgen, zowel vanwege de tekorten van de bestaande boeken als ook vanwege de verschillen tussen het monastiek officie en het Romeins officie.

Dat was echter een onderneming die hij niet zelf op zich kon nemen bij gebrek aan tijd en technische voorbereiding; en onder het kleine aantal der eerste monniken dat toen in Solesmes verzameld was, leek niemand gekwalificeerd te zijn voor dit soort studies noch beschikbaar te zijn om er zich aan te wijden. Pas vanaf 1856, datum van de monastieke professie van Dom Jausions, begon Dom Guéranger concreet aan zijn plannen te werken, daarbij met name aangespoord door zijn vriend de Heer Gontier, kanunnik van Le Mans, die zich hevig interesseerde voor de restauratie van het Gregoriaans en die met zijn zeer grote competentie in deze materie Solesmes als medewerker te hulp kwam.

In 1860 voegde Dom Pothier, die in 1859 was ingekleed, zich bij Dom Jausions. Om zich te verzekeren van de nodige documentatie, begonnen de twee paters met het kopiëren van handschriften. Het eerste was het Processionale van Wilton uit de dertiende eeuw, dat aan Dom Guéranger was uitgeleend en door Dom Jausions werd gekopieerd. Het oorspronkelijke idee was zich uitsluitend te baseren op manuscripten met vierlijnige notatie, voornamelijk op die uit de vijftiende eeuw. Maar Dom Pothier begreep al heel snel - en met hem ook Dom Jausions - dat men moest teruggaan tot de alleroudste handschriften en de neumen moest ontcijferen. Vanaf 1862 bracht Dom Jausions talrijke bezoeken aan Angers om er drie belangrijke in de bibliotheek bewaarde handschriften te kopiëren. Van zijn kant ondernam Dom Pothier de transcriptie van de Codex van Sankt-Gallen, die volledig met neumen is genoteerd, door boven de gekopieerde oorspronkelijke notatie een notenbalk aan te brengen. Vanaf dit allereerste werk legde Dom Pothier een meesterschap aan de dag bij de ontcijfering van de neumen die tot dan toe als onvertaalbaar golden.

Terwijl zij aldus het onderzoek en de studie der documenten voortzetten, begonnen Dom Jausions en Dom Pothier met de voorbereiding van bundels die noodzakelijk waren voor de abdij en naar welke men van diverse zijden ook zeer uitkeek. Tenslotte legden zij geleidelijk de hand aan theoretische tractaten en praktische methoden voor de zang.

Maar dat alles vormde een langdurige geschiedenis: het kopiëren van manuscripten vergde veel tijd en de twee monniken werden met andere obediënties overladen: Dom Jausions ging door met zijn historische studies; hij publiceerde elk jaar een boek, en zijn onderzoekingen ten bate van één daarvan leidden hem naar Amerika waar hij in 1869 stierf. Dom Pothier werd in de abdij belast met cursussen in de theologie, en pas in 1866 zou Dom Guéranger hem van deze taken ontslaan om hem de gelegenheid te geven zich totaal aan zijn Gregoriaanse activiteiten te wijden.

Maar met dat de herontdekking van het Gregoriaans vooruitgang boek-

te, ontstonden er problemen die een bron waren van moeilijkheden en controversen: de transcriptie der neumen, de notatie, de melodische restitutie, de grammaticale accentuatie en de melodische accentuatie. Men hield zich in beginsel aan de oudste oplossingen in deze om, naar het woord van kanunnik Gontier, "het Gregoriaans" terug te vinden "zoals het was toen men iets van het Gregoriaans verstond".

Evenwijdig daarmee begon men aan de verspreiding. Er ontstond in Frankrijk op dat tijdstip een groep kerkelijke personen die belang stelden in de liturgische zang en die zich rond Solesmes verzamelden, waarbij zij zich op de hoogte hielden van de werkzaamheden en de resultaten, en in de abdij verbleven om de zang te beluisteren en te leren hoe men zingen moet.

Dom Pothier werd tijdens zijn reizen naar de bibliotheken dikwijls gevraagd conferenties en lessen te geven in kloosters, of in groot- en klein-seminaries. Maar hij aarzelde zeer zijn werken te publiceren, en het was eerst in 1880 in uitdrukkelijke opdracht van Dom Couturier, opvolger van Dom Guéranger, dat hij zijn boek publiceerde: "Les Mélodies grégoriennes d'après la tradition", De Gregoriaanse Melodieën volgens de traditie, een werk dat eigenlijk al tien jaar gereed lag en, weldra vertaald in het Duits en Italiaans, een grote weerklank vond.

In 1881 organiseerden de Cisterciënzers van Aiguebelle een congres gewijd aan de liturgische zang, waar het werk van Dom Pothier een centrale plaats innam.

In 1882 werd in Arezzo een Europees congres gehouden voor de studie en bevordering van de liturgische zang. Dom Pothier, door Dom Schmitt vergezeld, hield er verscheidene belangrijke voordrachten. Zijn leer werd met grote geestdrift ontvangen en het congres sprak de wens uit dat de zanguitgaven zich voortaan zo volledig mogelijk zouden richten naar de antieke traditie. Dat stond gelijk met het ter discussie stellen van de quasi-officiële Medicea-uitgave van Regensburg. De aanhangers daarvan werden dan ook verontwaardigd en verkregen in 1883 een pauselijk decreet dat het privilege van deze uitgave bekrachtigde. Maar het jaar daarop bood kardinaal Pitra, Benedictijn en oud-geprofeste van Solesmes, aan de Paus het nieuwe Graduale aan dat door Solesmes was uitgegeven, en verkreeg een zeer lovende breve over de activiteiten van de abdij en over Dom Pothier. Desalniettemin werd het decreet van 1883 uitdrukkelijk bevestigd.

De geesten waren er nog niet rijp voor de hervorming van de liturgische zang te aanvaarden, maar deze had ook nog niet de volledige essentie van zijn oorsprong herontdekt. Als de tekst aan de zang is voorafgegaan, en als het dus logisch is van de tekst uit te gaan om de melodische lijn van het Gregoriaans te hervinden, dan blijft niettemin staan, dat de zang niet steeds en onveranderlijk aan de voorrang van de tekst onderworpen kan zijn, zonder acht te slaan op de melodie. Dat begreep Dom Pothier, maar liet de zorg deze moeilijkheid op te lossen aan de intelligentie en goede smaak van de koorleider over.

Welnu, sinds 1879 had hij de medewerking gekregen van een jonge monnik, Dom André Mocquereau, die al zeer snel diens ideeën tot de zijne maakte en die in 1882 werd belast met het inoefenen van de schola der monniken. Deze ervaring bracht Dom Mocquereau tot de overtuiging, dat men toch niet moest denken dat de oude handschriften heel hun inhoud hadden prijsgegeven, zoals Dom Pothier misschien

de neiging had te doen na twintig jaar hard werken. Dom Mocquereau was integendeel van mening, dat men de studie van de documenten moest verdiepen en de vergelijkende methode moest systematiseren die Dom Pothier zelf had opgesteld; men zou aldus het antwoord vinden op nog onopgeloste vragen.

Bovendien was Dom Mocquereau van mening, dat, wanneer men kon aantonen dat de belangrijkste handschriften van de verschillende Kerken van de Latijnse ritus, wat hun datum of schriftsoort ook zij, een bijna strikte eenheid aan de dag legden, men dat als een beslissend argument naar voren kon brengen tegen de aanhangers van de editie van Regensburg, die juist de theoretische en praktische waarde van de werken van Solesmes aanvochten. Welnu, dan moest men zorgen daarmee klaar te zijn vóór de datum waarop die editie zijn privilege verloor, dat wil zeggen vóór 1901.

Met de goedkeuring van Dom Couturier begon men vanaf 1885 de publicatie voor te bereiden van een verzameling teksten, de Paléographie musicale, waarvan het eerste deel in 1889 verscheen, voorafgegaan door een voorwoord dat als het ware een manifest vormde. Dom Pothier werd in 1893 prior claustralis van Ligugé, voordat hij enkele jaren later tot abt werd benoemd van Saint-Wandrille. Dom Mocquereau werd vanaf 1889 koorleider. Onder zijn bezielende leiding bouwde het atelier van de paléographie musicale een uiterst omvangrijke verzameling documenten op: meer dan 600 manuscripten gekopieerd of later gefotografeerd - en nog eens evenveel op microfilm. Sommige handschriften zijn tijdens de twee laatste oorlogen vernietigd en zijn heden ten dage nog alleen bekend dank zij deze collectie die uniek is in de wereld; zij is misschien niet absoluut compleet, maar vondsten zijn reeds sedert vele jaren zeer zeldzaam geworden.

De aldus verzamelde documentatie werd volgens streng wetenschappelijke methode onderzocht door middel van kaartsystemen en vergelijkende tafels waar telkens hetzelfde stuk in verscheidene tientallen versies op aangegeven staat.

Het wonderbaarlijke werk dat door Dom Mocquereau en zijn team tot stand werd gebracht, werd ten volle beloond.

Allereerst leidde het tot een zeer belangrijke verdieping van de kennis van het Gregoriaans, waarbij hij de verschillende richtingen aanwees waarin zich ook heden ten dage nog de research voortbeweegt. Maar bovendien stelde hij het onovertroffen karakter van de antieke liturgische zang in het volle licht, en droeg zo op beslissende wijze ertoe bij deze zijn plaats in de Kerk te hergeven. Na heel wat verwikkelingen die ik hier nu niet wil vermelden, kondigde de heilige paus Pius X in 1903 af dat het Gregoriaans, op zo'n gelukkige wijze door de recente werkzaamheden in al zijn luister hersteld, voortaan opnieuw een grote plaats moet innemen in de liturgische plechtigheden.

De geschiedenis van het herstel van het Gregoriaans is daarmee niet ten einde; maar de episoden die ik zojuist heb opgeroepen, lijken me het duidelijkst het initiatief van Solesmes in het licht te stellen, zijn hoofdrol in de studie van de bronnen en de restitutie van de melodie, de wetenschappelijke gestrengheid en de uitzonderlijke vruchtbaarheid van de Benedictijnse inspanning.

Gedurende meer dan vier eeuwen waren in de Kerk de laatste echo's weggestorven van haar antieke zang. Na een lange speurtocht werden de geheimen ervan herontdekt. En geleidelijk aan heeft hij geesten

en harten heroverd.

U bent, mon Père, de behoeder van het uitzonderlijke oeuvre dat door uw voorgangers tot stand werd gebracht. Het is uw taak deze verworven kennis te bewaren, te verdiepen, aan te vullen en te verdedigen tegen elk gevaar van misgroei en dwaling.

En u zult ons vandaag spreken over de Gregoriaanse zang.

Niemand kan dat zoals u.

- (2) Dom Pierre Combe, Histoire de la restauration du chant grégorien, d'après des documents inédits. Solesmes et l'Edition Vaticane, Abbaye de Solesmes 1969, p.8-9: "In Frankrijk waren de meest verbreide edities afgeleid van de editie van Nivers. In zijn Graduale Romano-Monasticum, dat in 1658 te Parijs gepubliceerd werd, had Nivers, die organist was van de Saint-Sulpice, de Gregoriaanse melodieën met grote vrijmoedigheid behandeld en in het bijzonder erg ingekort. ... Dom Guéranger nam een recente editie van Dijon in gebruik (een "Nivers"-editie, gecorrigeerd door Valfray), ..." (Noot v.d. vert.)

wordt vervolgd

La 'paléographie musicale'

UIT HET KOOR GEKLAPT

Apostelkerk in Beverwijk

In 1962 werd een zevende parochie in Beverwijk en Heemskerk opgericht op de grens van beide gemeenten. Van oudsher was dit gebied altijd agrarisch geweest, maar door de behoefte aan werkers voor de industrie bleek de noodzaak van een groot aantal woningen. In die jaren droomde men zelfs van een 'staalstad'. Het was de bedoeling, dat de voorlopig gebouwde houten noodkerk vervangen zou worden door een definitief gebouw maar door de stagnerende woningbouw in dit 'grensgebied' en door het sterk vermindende kerkbezoek is het zo ver nooit gekomen. Integendeel. De dreiging van een opheffing van de parochie neemt steeds vaster vormen aan.

Bij de opening van de kerk begonnen ook de activiteiten van een herenkoor. Een tiental enthousiastelingen verklaarde zich bereid om de wekelijkse hoogmis te verzorgen en de nodige repetities bij te wonen.

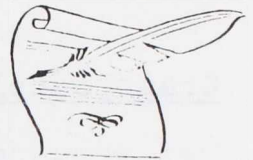
De opzet was: de wisselende gezangen volgens het directorium en de vaste gezangen zoveel mogelijk Gregoriaans. Omdat de meeste zangers op muzikaal terrein veelal ongeschoold waren, kostte het de eerste tijd bijzonder veel inspanning elke week aan de gestelde opzet te voldoen. Al spoedig werd een extra-repetitie ingevoegd vóór de zondagse hoogmis. In de loop van de tijd bleek dit niet te bevallen; na een experiment van enkele jaren om op zaterdag in de late middag een tweede repetitie te organiseren is men toch weer 's zondags om half negen aanwezig voor een 'warming-up'.

Toen na één jaar het aantal leden afnam, enerzijds door de niet te beste akoestiek van het houten gebouw, anderzijds door een behoefte aan meerstemmig zingen, werd besloten in de kerk een andere plaats in te nemen en om vast te houden aan het Gregoriaans voor de wisselende gezangen, maar ook enige tweestemmige gezangen en missen op het repertoire te nemen. Hieraan houdt het koor, dat inmiddels 9 leden telt, zich, waarbij in het algemeen ook de vaste gezangen tweemaal per maand volgens het Kyriale uitgevoerd worden.

Verheugend is dat het mogelijk is op deze manier een aantal 'Vrienden van het Gregoriaans' te krijgen. Helaas blijkt het bij de parochie alleen maar aan te slaan bij een gering aantal, meest oudere mensen; ook veroudert het koor, de jongere leden vertrekken door hun werk buiten de plaats.

Tenslotte: we zijn ons ervan bewust, dat ons koor zich niet bezig houdt met nieuwere opvattingen over de uitvoering van het Gregoriaans; dat het wel zo goed mogelijk probeert de gezangen uit te voeren in de geest, zoals die jarenlang door directeur en docenten van het Ward (Lennards)-Instituut is voorgehouden.

P.N. Tromp

Voor U gelezen.

In de serie "Modaliteit, Nieuwe inzichten in de ontwikkeling der Gregoriaanse modi", die in de lopende jaargang van het Gregoriusblad wordt gepubliceerd, zijn inmiddels twee artikelen verschenen. In het eerste zet J. Valkestijn uiteen hoe de gregoriaanse melodien rond de negende eeuw in het systeem van de acht modi zijn gepast. Voorts geeft hij een overzicht over de theorieën die in de loop van de twintigste eeuw zijn ontwikkeld op het gebied van de modaliteit. In dit kader worden de werken van Desroquettes, Potiron, Bank en Jammers besproken. Het artikel eindigt met een bespreking van de interessante theorie van de Franse musicoloog Jacques Chailley, die uitgaat van de pentatoniek als oorsprong van de gregoriaanse modaliteit. Hierbij construeert hij een vijftonige ladder fa-sol-la-do-re-fa met twee 'lege' intervallen tussen la-do en re-fa. Deze 'lege' intervallen kunnen op twee manieren worden ingevuld: met een sa/si of een ma/mi, afhankelijk van de aantrekkingskracht die de dominant of de finalis uitoefent op het interval. Een andere kracht is die, welke uitgaat van de omliggende intervallen en tritonus vermijdt. Volgens Chailley werden de oudste gregoriaanse melodien volgens een dergelijke systematiek gebouwd. In de negende eeuw kon met deze 'lege' intervallen geen rekening worden gehouden, omdat deze niet in de acht ladders van de modi voorkwamen.

Het tweede artikel in de serie is van de hand van Dom. C. Pouderoen. Hij bespreekt het onderzoek van Dom Jean Claire, de huidige koorleider van Solesmes. Diens onderzoek op het gebied van de modi gaat uit van het gegeven dat de modaliteit zich samen met het repertoire heeft ontwikkeld tijdens mondelinge overlevering. In deze ontwikkeling zijn drie stadia aan te wijzen: het gestileerd recitatief, de toevoeging van stijging en daling (eerste modale ontwikkelingen) en tenslotte brokstukken van de oermodi, die in een proces van centonisatie aan elkaar werden verbonden. Deze ontwikkeling is te volgen dankzij het feit dat het gregoriaans in verschillende stadia volledig is genoteerd. Voor het onderzoek naar de modaliteit is het 'vieux fonds' het belangrijkste: alle vormen van recitatief, psalmodie, litanie en de daarmee verbonden antifonen en responsoria, dus voornamelijk het officierepertoire. Het misrepertoire is het werk van virtuoze beroepsmusici, genoteerd op een moment dat de modale ontwikkeling eigenlijk al was afgesloten. Dit repertoire is voor onderzoek naar de ontwikkeling van de modaliteit dus niet interessant.

Het Gregoriusblad verschijnt driemaandelijks. Abonnementen kosten in Nederland en België f 38,50 per Kalenderjaar, in andere landen f 45,-. Losse nummers: f 11,- resp. f 13,75. Opgave bij de administratie:

A. van Ostadelaan 2a
3583 AJ Utrecht
Tel. 030- 513739

Gramfoonplaatbespreking.

Met vreugde beluisterde ik de nieuwe grammofoonplaat van het Gregoriaans Koor van Leuven onder leiding van Frans Mariman: een gedeelte van het repertoire van het Commune de Sanctis, geordend naar vier maal vijf misdelen. Deze plaat werd in het aprilnummer van dit jaar reeds aangekondigd. Het gaat hier om een introïtus, een graduale, alleluia, offertorium en communio uit het Commune Sanctorum et Sanctarum. Mijns inziens wordt door een dergelijke opeenstapeling van stukken het gregoriaans onrecht gedaan. Immers de proprium misdelen zijn niet bedoeld om achter elkaar uitgevoerd te worden. Het zijn in feite muzikale arsismomenten, die mede hun spanning ontleen aan de plaats die zij hebben in de misliturgie te midden van eenvoudige muzikale structuren zoals de oraties, lecties e.d. Afgezien daarvan geeft deze plaat een goed voorbeeld van een aantal belangrijke composities uit het oudere repertoire. Er is duidelijk gekozen voor de herstellende Ordo: gelukkig wordt het respons van het graduale herhaald, maar waarom wordt de communio zonder psalmvers uitgevoerd? Ten aanzien van de uitspraak van het kerkklatijn zij opgemerkt dat het koor een wonderlijke menging van Belgische-Duitse-Italiaanse elementen gebruikt. Zo liggen de klinkers a en o zeer ver naar achter; de de c en de g in bijvoorbeeld 'adducentur' en 'regi' worden op de Duitse manier als s en stemhebbende k uitgesproken, maar au en eu, 'Euge', zijn volgens de Italiaanse regels uitgesproken. Waarom niet gewoon tsj voor de c en dzj voor de g? Overigens is het stemgebruik zeer verzorgd. De gezangen klinken licht, gemakkelijk en vrij. Af en toe zijn de noten iets te individueel benaderd, waardoor het grote zinsverband minder sterk werkt. Maar dat is misschien ook het gevolg van de streng-semiologische benaderingswijze. Voor de interpretatie heeft men zorgvuldig de handschriften (hoofdzakelijk St. Gallen 359) gevolgd. Deze keuze, die evengoed een andere had kunnen zijn, heeft wel tot gevolg dat de gezangen, ook in melodisch opzicht afwijken van het Nieuwe Graduale. Tegenover de goed verzorgde hoes en teksten met vertalingen staat een ietwat teleurstellende klanktechnische realisatie. Er is veel voorspraak- men hoort het koor in de verte al aankomen-, de lessen zijn slordig uitgevoerd en voor het merendeel hoorbaar- in het graduale 'Clamaverunt' is het toonhoogteverschil bij de knip tussen vers en respons niet weggewerkt -, en een nauwelijks noemenswaard detail, maar wel erg hinderlijk: bij het opleggen blijkt het middengat te klein te zijn. Al met al wil ik toch de aanhef van deze bespreking met klem onderstrepen. De vreugde over het gregoriaans en de liefdevolle inzet van het koor en de dirigent laten de luisteraar niet onberoerd. Met belangstelling zie ik een volgende opname van dit koor tegemoet.

Drs. J.G.P.G. Boogaarts.

Mededelingen

Activiteiten van de Aiscgre.

In "de Folkwang Hochschule" te Werden (D.B.R.) werd in juli 1.1. de derde internationale zomercursus georganiseerd door de Aiscgre⁺, de internationale vereniging voor de studie van het Gregoriaans, die de geestelijke/ wetenschappelijke erfenis van Dom Eugène Cardine veilig wilde stellen. Deze Aiscgre werd opgericht door leerlingen en medewerkers van hem. Centraal stond in deze zomercursus de "Artikulation", d.w.z. de visie op de ritmische structuur, die voortvloeit uit de steeds verdergaande studies van de Gregoriaanse handschriften.

Van 1t/m 6 jan. 1987 wordt in de Universiteit van Essen (Werden is een voorstadje van deze industriestad in het Ruhrgebied) de derde wintercursus paleographie gegeven. Nadat in de voorgaande wintercursussen handschriften behandeld zijn uit verschillende delen van Europa (b.v. uit Zuid-Italië: Beneventum en uit Zuid-Frankrijk: Aquitanië), komt nu het accent te liggen op de typische eigenaardigheden van verschillende St. Gallen-notaties.

⁺ Aiscgre is de afkorting van: Associazione Internazionale Studi di canto Gregoriano = Internationaale Vereniging voor de studie van het gregoriaans.

Op 20 juni j.l. bood de redactie van het tijdschrift voor Gregoriaans een exemplaar van het tweede -vernieuwde- nummer van deze jaargang aan de bisschop van Rotterdam, mgr. Bar. Met grote belangstelling werd het Tijdschrift ontvangen door de bisschop, die toezegde de Gregoriusvereniging in zijn bisdom op de Amici Cantus Gregoriani en op het Tijdschrift te zullen attenderen.

In het kader van het Festival Oude Muziek Utrecht werd op 31 augustus een reconstructie van de Requiemmis ten gehore gebracht. Deze melodische reconstructie is vervaardigd door een team van Nederlandse Gregorianisten. Een kopie van de uitgeschreven reconstructie is te verkrijgen door het overmaken van f 3,50 op rekeningnummer 42.06.65.323 van de Amrobank te Geldrop ten name van de Amici Cantus Gregoriani. Het gironummer van de bank is 10.65.135. Wilt U erbij vermelden dat het gaat om de reconstructie van de Requiemmis?

Voor de tweede keer organiseren de Amici Cantus Gregoriani een studiereis naar het klooster van de zusters Benedictinessen te Argentan. De reis zal plaatsvinden in de week na Pasen 1987, dus van 20 tot en met 26 april. Centraal thema van de reis is het Gregoriaans. Nadere gegevens in de volgende aflevering.

Eucharistieviering radio op 26 okt. R.K. Ziekenhuis Dordrecht 30^e zondag door het jaar. Viering met Latijnse gezangen (Greg. en meerst.)

INHOUD

VAN DE REDACTIE	35
KOORPRAKTIJK Zr. M-L. Egbers	36
EEN POGING TOT RECONSTRUCTIE VAN DE MISSA	
PRO DEFUNCTIS, F. Schneyderberg	38
DE LITURGIE VAN DE REQUIEMMIS, T. Tromp	46
HET GREGORIAANS EN SOLESMES II	50
UIT HET KOOR GEKLAPT, P.N. Tromp	56
VOOR U GELEZEN	57
GRAMOFOONPLAATBESPREKING, Drs. J. Boogaarts	58